

*Ірина
Листопад*

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ПЕРЕКЛАДУ «КАТЕГОРІЙ»

**Український переклад з огляду
на латинський спадок**

«Категорії» Аристотеля є чи не першою в історії західної філософії спробою ґрунтовно описати логічний апарат, необхідний для наукового мислення. Застосування цього апарату як робочого часто є вагомим свідченням на користь раціональності окремо взятої філософської системи (про що ніколи не забували середньовічні автори). Далі ми розглянемо спроби перекласти цей апарат українською. Ця стаття була написана на базі доповіді, оприлюдненої в межах спільного засідання робочої групи Європейського словника філософій та Лабораторії наукового перекладу, яке відбулося в НаУКМА 3 листопада 2010 року. У статті враховано окремі зауваження та пропозиції учасників засідання.

Мартин Гайдегер стверджував, що європейська філософія пережила дві суттєві трансформації, пов'язані з перекладом корпусу текстів спершу з грецької латиною, а потім з латини європейськими мовами. Саме прийняття та використання античної та середньовічної термінології, а разом з нею і філософської спадщини багато в чому визначає сутність європейської філософії. Варто зауважити, що перекладом в широкому сенсі цього слова можна назвати лише перший випадок — переклад з грецької на латину (хоча і він часто зводився до калькування). У другому випадку часто

йшлося про латинські запозичення до європейських мов, що було нескладно зважаючи на спільність для цих мов латинського алфавіту.

Через окремі історичні та культурні умови жодна з двох традицій рецепції Аристотеля (ні грецька, ні латинська) не змогли укорінитися в українській філософії, хоча досить серйозні кроки в цьому напрямку були зроблені у XVII—XVIII століттях у стінах Києво-Могилянської академії, де викладання велося латиною на основі творів Аристотеля та латиномовних європейських підручників того часу¹. Всі подальші спроби адаптувати Аристотеля передбачали його переклад слов'янськими мовами, що вимагало повернення до оригінального тексту. Активна праця над перекладом Аристотеля російською мовою розпочалась наприкінці XIX століття і завершилась виданням 4-томника «Сочинений» у 1975—1983 роках. Саме це видання зараз є базовим для вивчення Аристотеля в Україні та Росії.

Першим твором Аристотеля, перекладеним українською мовою, стала «Поетика» (пер. Бориса Тена. — К.: Мистецтво, 1967), нещодавно з'явився також другий варіант перекладу цього твору (пер. Йосип Кобів і Юрій Мушак, у виданні *Античні поетики: Арістотель. Поетика. Псевдо-Лонгін. Про високе. Горацій. Про поетичне мистецтво.* — К.: Грамота, 2007). Уже за часів незалежності світ побачили «Політика» (пер. Олександр Кислюк, К.: Основи, 2000) та «Нікомахова етика» (пер. Віктор Ставнюк, К.: Аквілон-Плюс, 2002). Більша частина спадщини Аристотеля лишається не перекладеною українською мовою.

Наразі ми поставили собі за мету розглянути потенціал перекладу твору, який є центральним для сукупності логічних творів Аристотеля, відомих як «Органон», а саме «Категорій». Ця праця займає важливе місце в історії західної філософії. Спершу її широко використовували й коментували неоплатоніки, зокрема, до нас дійшов найвідоміший з цих коментарів: «Вступ до “Категорій” Аристотеля» Порфирія, а потім в перекладі Боеція вона увійшла в канон латинської середньовічної думки (йдеться про сукупність текстів, відому як *Logica Vetus* і використовувану до кінця XII століття у загальному навчальному циклі, що охоплював тривіум дисциплін: граматику, логіку та риторіку). Таким чином, на твори Аристотеля термінологічно та поняттєво спирається думка таких пізноантичних філософів, як Прокл та Порфирій, а також середньовічних — Северина Боеція, Ансельма Кентерберійського, Абеяра та Гільберта Поретанського, а також їхніх пізніших послідовників. Через останніх латинізований Арістотель вступає в Новий час, де, з одного боку, жорстко критикують його метафізику та натурфілософію, а з іншого — підхоплюють логіку в її середньо-

¹ Про це див.: [Симчич, 2009; Стратий, Литвинов, Андрушко, 1982].

вічній інтерпретації (зокрема, йдеться про вплив другої схоластики на формування модерної логіки).

Сьогодні, коли у зв'язку з проектом «Європейський словник філософій» [Європейський словник філософій, 2009] знову постала проблема адаптації в Україні європейської філософської спадщини, ми вирішили звернутися до грецького та латинського текстів Аристотеля, щоб оцінити можливості його українського перекладу з огляду на необхідність, передусім, збереження цілісності масиву грецької та латинської аристотелівської думки і, поряд із тим, увиразнення самотності різних напрямків та варіантів перекладу текстів Аристотеля.

Зважаючи на поставлене завдання, ми спиралися також на українські переклади текстів, які відображають окремі інтерпретації Аристотелевого доробку. Зокрема, йдеться про український переклад латинського варіанта термінології Аристотеля, яка з'являється у творах його послідовників, а саме в «Теологічних трактатах» Северина Боеція та «Компендіумі теології» Томи Аквінського. Перші вийшли друком 2007 року в перекладі Ростислава Паранька (Львів: Видавництво УКУ), а другий є проектом, над яким працювала група перекладачів на чолі з Віктором Котусенком і який нині готується до друку.

Далі ми розглянемо основні терміни «Категорій» Аристотеля, їх грецькі оригінали та латинські відповідники, а потім варіанти перекладу перших та других українською мовою. Пропонуючи українські відповідники, ми зважали передусім на етимологію та поняттєвий зміст окремих термінів. Запропонований огляд є лише вступом до дискусії щодо українського перекладу Аристотеля, а відтак, лишає можливість для доповнення та виправлення.

Центральним поняттям «Категорій» Аристотеля, якщо судити з коментаторської традиції та ваги, якої набуло це поняття в західній філософії, є поняття *οὐσία*. Северин Боецій передає його латиною як *substantia*, що не є ні калькою, ні запозиченням з грецької мови, але етимологічно є окремим терміном, придуманим Сенекою (акт. дієприкм. сер. р. множ. від *substo* — «існувати», «бути наявним», «твердо триматися на місці») [Європейський словник філософій, 2009: с. 119]. Так це поняття й увіходить у західноєвропейську філософську традицію. Причини такого вибору Боецій роз'яснює у своєму термінологічному творі «Проти Євтихія та Несторія» [4, с. 61—67]. Іншим варіантом перекладу *οὐσία* латиною є *essentia*, популяризована Августином і жививана за часів Пізнього Середньовіччя частіше у природничо-науковому контексті (див. табл. 1).

Οὐσία є дієприкметником середнього роду множини дієслова *εἶναι* (бути), тож з етимологічної точки зору його відповідниками в українській можуть бути терміни *єство*, *сутність* та *бутність*. Нагадаю, що в давньо-

грецькій *οὐσία* означала передусім «майно, статок», а вже потім увійшла у філософський обіг у Платона та Аристотеля (саме так через запозичення з повсякденного вжитку давньогрецькі філософи творили філософську мову). Зважаючи на це, абстрактні варіанти перекладу цього терміна (а саме ті, що містять суфікс -іст: *сутність*, *бутність*) виглядають дещо штучними. Перевагою *сутності* є те, що вона уже увійшла в горизонт українського бачення Аристотеля завдяки російській традиції перекладу його творів. Проте не варто забувати, що таке здавалось би просте перекладацьке рішення може стати доленосним для української філософії. Існує також можливість запозичити термін *οὐσία* транскрибуючи його як *усія*, як це мало місце у випадку з *λογος*. Такий підхід дає очевидні переваги, серед яких можливість зберегти повноту значення терміна, не редукуючи його до українського відповідника (*сутності*). Але завважмо, що *λογος* уже став своєрідним філософським брендом, популяризованим завдяки російській релігійній філософії ХІХ століття, а також окремим філософським течіям ХХ століття, натомість *усія* не набула такого поширення, тому вживання цього терміна часто вимагає роз'яснення. На цьому спинімося. Зауважу лише, що в «Категоріях» Аристотеля більшість термінів, а не тільки *οὐσία*, розглядаються в специфічному епістемологічному контексті, з точки зору знаходження оптимальних інструментів пізнання та аналізу. І якщо вживання інших термінів «Категорій» у творах Аристотеля несе в собі цей епістемологічний присмак, і тому, на мою думку, перекладати їх варто саме виходячи з «Категорій», то багатогранність поняття *οὐσία* радше вимагає його широкого розгляду в контексті всього корпусу творів Аристотеля.

Що стосується латинських відповідників *οὐσία*, а саме *substantia* та *essentia*, то в обох наявних українських перекладах («Теологічних трактатів» та «Компендіуму теології») для передання цих термінів у першому випадку використовується запозичення *субстанція*, а в другому зберігається термін *сутність*. Варто пам'ятати, що *essentia* набуває в пізній схоластиці також значення матеріальної субстанції, субстрату, яке не закладено в українському *сутність*.

Термін *λόγος* («слово», «мовлення», «висловлене», «судження», «поняття», «визначення» і т. ін.) не є ключовим для тексту «Категорій» Аристотеля, проте його вживання змушує перекладача замислитись. Боецій передає цей термін латиною як *ratio* («міра», «пропорція», «розсуд», «підстава», «розум» і т. ін.), що не спрощує наше завдання. Річ у тому, що в Аристотеля цей термін, як це помітив російський перекладач О. Кубицький, не є однозначним. В одному місці (1a1-5) «Категорій» він перекладає його як *речь*, а в іншому (2a19-20) — як *понятие*. В цілому, виходячи з оригіналу, слід погодитись із тим, що саме в «Категоріях» Аристотеля *λόγος* не є тим терміном, переклад якого варто прагнути уніфікувати в усіх контекстах.

Іншим важливим для західної філософії терміном є *ὑποκείμενον*. Цей грецький термін Аристотель вживає в «Категоріях» для позначення основи того, в чому щось перебуває, або про що говориться («Категорії», 1а, 20-21), або до чого предикуюється (в лат. перекладі). Латинським відповідником цього терміна є відоме завдяки сучасній логіці *subjectum*. Грецьке *ὑποκείμενον* є дієприкметником середнього роду дієслова *ὑποκείσθαι* («лежати», «підлягати», «підкорятися»). Серед варіантів перекладу *ὑποκείμενον* є утворені аналогічним способом українські слова *підлегле* та *підлежне*. Серед поняттєвих відповідників провідним є варіант *підмет* (який, до речі, прямо калькує латинське *subjectum*), що відображає одну з гілок розвитку цього терміна. Крім того, можна також перекладати *ὑποκείμενον* як *основа*, *носій* (зокрема, в останньому ідея підлеглості хоч і не закладена етимологічно, але чудово передана на рівні значення). Латинське *subjectum* найчастіше просто запозичують як *суб'єкт* і вживають у контексті суб'єктності, тобто здатності бути членом предикації, та номіналістської суб'єктивності, тобто здатності бути окремим предметом, в цілому характерної для перших сутностей Аристотеля. Чи можемо ми звести *ὑποκείμενον* та *subjectum* до спільного знаменника? Провідними варіантами для перекладу цих термінів на сьогодні є *підмет* та *суб'єкт* (див. табл. 1). Якщо ми відмовимося від другого на користь першого, то приховаємо вкоріненість сучасної традиції вживання терміна *суб'єкт* у давній думці. Інший шлях — обрання *суб'єкта* — означатиме мовчазну згоду на домінування схоластичної традиції інтерпретації Аристотеля над грецькими джерелами. Є ще третій варіант: обрати окремі слова для перекладу *ὑποκείμενον* та *subjectum*, що дасть змогу підкреслити самотність кожної традиції (грецької та латинської), але, водночас, і розрив між ними.

Третім основним поняттям категорій, що разом з *ὑποκείμενον* стало основою для формування теорії предикації в середньовічній логіці є *κατηγορεῖσθαι* («виявлятися», «показуватися», «висловлюватися», «стверджуватись щодо чогось», а також «звинувачувати», «засуджувати») та його дієприкметник медіопасивного стану *κατηγορουμένον*. Не забуваймо, що сама назва твору «Категорії» (ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ) є спорідненим із цим словом іменником і означає окрім «категорії» та «ознаки» ще й «звинувачення». Перекладаючи Аристотеля латиною, Боецій пропонує для *κατηγορεῖσθαι* дієслово *praedicari* («проголошуватись», «висловлюватись»), що лише частково передає оригінал. Попри те, у перекладі «Теологічних трактатів» Боеція Р. Паранько повертається до «судового» значення *κατηγορεῖσθαι*, беручи значення *присуджувати* як базове для передання *praedicari*. Також він передає цей термін як *казати* та *стверджувати* (див. табл. 1). В цьому випадку ми не спостерігаємо великої різниці у вживанні грецького та латинського варіантів даного терміна, тож вважаю запропоновані варіанти достатніми для його перекладу.

Таблиця 1

«Категорії» Аристотеля грецькою	Російський переклад «Категорій» (О.Кубицький)	Латинський переклад «Категорій» та «Теологічні трактати» (Северин Боецій)	Український переклад «Теологічних трактатів» Боеція (Р. Паранько)	Український переклад «Компендіуму теології» Томи Аквінського	Інші варіанти
1. οὐσία	сущность	substantia essentia («Теол. трактати»)	субстанція сутність (род. відм. сутности)	субстанція сутність	усія, для essentia – субстрат, бутність, ество
λόγος	речь, понятие, определение	ratio	розсудок, розум, причина, умовивід	розум; сутність, суть, зна- чення, зміст, сенс; засада, підстава; поняття	підстава, основа, вислів, мовлення, визначення, означення, відношення
2. ὑποκειμενον, ὑποκεισθαι	подлежащее	subiectum, subiecte	підмет	суб'єкт, носій, підмет	субстрат (лат. substratus у Сенеки), логічний підмет, піддєтє, піддєжнє, підмет
3. κατηγορία	категория	praedicamentum praedicatum	категорія предикат	— —	присудок, предиковане, присуджене вказувати на
κατηγορεῖσθαι	сказываться	praedicari	присуджувати, казати, стверджувати	—	
—	—	4. praedicatio	предикація	предикація, висловлюван- ня	предикуювання (процес), приписування, присудження
—	—	5. accidens	акцидент	акцидент (не-сутнісна, «при- хідна» характеристика)	припадкове (пол. Przymiadowosc), акцидєнція (неправильне заполичєння з множ. accidentia)
—	—	accidentaliter, is	—	Per accidens (accidentaliter) — акцидєнтально, привхїдним чином	акцидєнтальний, привхїдний, привпадковий
6. λέγουσθαι	говорится	dici de	стверджувати про, казати про	—	вказувати на, висловлюватися про, мовитися про
7. εἶναι ἐν	находится в	esse in	бути в	—	

8. ὁμώνυμα	одноименные	aequiuosa	омоніми	омоніми, одноіменні, рівнозвучні, еквівокальні
συνώνυμα	соименные	uniuosa	—	—
παράνομα	отыменные	deponimatiua	—	—
9. γένος	род	genus	рід	вид, образ
10. εἶδος	вид	species	вид	ейдос
11. διαφορά	видовые отличия	differentia	різниця, розрізнення, відмінність	відмінна ознака; відмінність

Таблиця 2

Грецька	Російська	Латина	Англійська	Польська	Українська (пер. Р. Паранька)	Інші варіанти
12. πόσον, τό ποσόν	сколько, количество	quantitas	quantity	ilość	кількість	Скільки
13. ποιόν, ποιότης	какое, качество	qualitas, quale	quality	jakość	якість	Яке
14. πρός τι	по отношению к чему-то, соотносительное	ad aliquid, relatiuum	relation	stosunek, relacja	відношення	Стосовно чого, стосунок
15. πῶ, τόπος	где, место	ubi, locus	place	miejsce	місце	Де
16. ποτέ, χρόνος	когда, время	quando, tempus	time	czas	час	Коли
17. κείθεν, Θέσις	находиться в каком-то положении, положение	situs, positio	position	położenie	положення	Перебувати, позиція
18. ἔχειν	обладать, обладание	habitus, habere	state	posiadanie	стан	Мати стан, перебувати у стані володіння
19. παθεῖν	действовать, действие	facere	action	działanie	діяння	Діяти, дія
20. πάσχειν	претерпевать, претерпевание	pati	affection	doznawanie	улягання	Підлягати, підлягання дії, зазнавання дії, потерпання, пасивність зазнавання, зазнаття

Уважним треба бути, розглядаючи поняття *κατηγορουμένον*, що увійшло в латинський контекст як *praedicatum*. Адже термінологічна пара *subjectum* та *praedicatum* фактично є основою схоластичної та сучасної логіки й уже увійшла в український філософський обіг як *суб'єкт* та *предикат*. Річ у тому, що Аристотель не надає терміну *κατηγορουμένον* такого великого значення, якого воно набуло в коментаторській традиції. Цей термін вживається лише побіжно в «Категоріях», а також як допоміжний — в інших книгах «Органону». Боецій також не вирізняє *praedicatum*, тому в перекладі «Категорій» він іноді використовує для передання *κατηγορουμένον* дієприкметник від *praedicari praedicatum* («предиковане») (1b,23), а іноді — описове речення *eo quod praedicatur* (те, що предикуються) (1b,11). Не можна стверджувати, що у Аристотеля йдеться про цілісну теорію предикації, якою її бачили схоласти. Все це спонукає нас до того, щоб розмежувати значення *κατηγορουμένον* та *praedicatum* і передавати перший як *присудок*, *присуджене*, а другий — як *предикат* (див. табл.1).

А от важливі для Аристотеля терміни, використовувані для класифікації сущого (2a,11-13), *λέγεσθαι* та *εἶναι ἐν*, передані латиною як *dici* та *esse in*, а російською як *говорится* та *находится в*, не відіграють значної ролі в онтології Боеція, а тому — і в подальшій традиції. Отже, в цьому випадку важко говорити про відповідність між грецькими, латинськими та українськими термінами. Однак, оскільки *λέγεσθαι* та *εἶναι ἐν* є нескладними для перекладу загальноживаними поняттями, їх можна передавати як *стверджувати*, *казати* (*λέγεσθαι*) та *бути в* (*εἶναι ἐν*). Зокрема під час обговорення було знайдено гарний варіант для передання *λέγεσθαι*, а саме *мовитися* (див. табл.1).

До вищеописаної групи грецько-латинських термінів хотілося б додати ще кілька, які хоч і є суто латинським надбанням, але завдяки коментаторській традиції стійко асоціюються з Аристотелевою логікою. Йдеться про *praedicatio* та *accidens*. У «Теологічних трактатах» Боецій не вживає терміна *praedicatum*, натомість послуговуючись поняттям *accidens*, яке у неоплатоніків використовується для позначення інших дев'яти категорій Аристотеля, що не є сутністю. Цей термін в українській філософії наразі прийнято передавати запозиченим *акцидент*, що відображено в перекладах Паранька та Котусенка. Варто зауважити, що Паранько у вступі до «Теологічних трактатів» (с. 24) також використовує термін *припадковий* як синонім *акцидентального* (*Accidentalіs*), що очевидно є аналогічним польському *przypadłość* (*акцидент*) і відображає важливу метафізичну особливість акцидента, а саме те, що він є несутнісною, часто випадковою характеристикою, яка ніби надається предметові ззовні, «припадає» до нього (і справді, початковим значенням дієслова *accido*, активним дієприкметником якого є *accidens*, є «падати», «припадати», «траплятися»). Так само в «Теологічних трактатах»

Боецій вживає нехарактерний для Аристотеля термін *praedicatio* (в латинському перекладі «Категорій» цей термін використовується один раз для передання грецького *κατηγορία* (За, 36-37), тобто іменника, що позначає дію *κατηγορεῖσθαι*). В обох розглянутих перекладах *praedicatio* передається запозиченим *прєдикація*, що стає зрозумілим мірою ознайомлення читача з логічною теорією, яку позначає це слово.

Крім вищезгаданих Аристотель використовує ще багато термінів, які увійшли до фонду західної логічної та онтологічної думки. Зокрема йдеться про терміни: *ὁμώνυμα*, *συνώνυμα* та *παρόνυμα*, які латиною передаються як *aequiuosa*, *uniuosa* та *denominatiua*, а російською — як *одноименные*, *соименные* та *отыменные* (див. табл. 1). Наразі існує два варіанти передання цих термінів українською, і обидва пов'язані із запозиченням. У першому випадку йдеться про запозичення з грецької, і тоді ми отримуємо звичні для нас граматичні терміни *омоніми*, *синоніми* та *пароніми* (наприклад, Р. Паранько перекладає термін *aequiuosum* як *омонім*; див.: «Проти Євтихія та Несторія», IV, 57). Можна також брати за основу латинські терміни, і тоді ми отримуємо *еквівокальні*, *унівокальні* та *деномінативні* (похідні) імена. Звернімо увагу на те, що і грецькі, і латинські терміни є прикметниками (іменник: *ὁμώνυμος*, прикметник сер. роду. однини: *ὁμώνυμος*, множини: *ὁμώνυμα*). Тому основна версія їх перекладу має бути все-таки прикметникова (омонімічні), а іменникова (омонім) має вживатись у випадку, якщо це дозволяє контекст (як в уривку 1a1-5). На мою думку, «граматичного» варіанта перекладу *ὁμώνυμα*, *συνώνυμα* та *παρόνυμα* (омонімічні, синонімічні та паронімічні) цілком достатньо у випадку, коли читачеві також доступне визначення цих понять (адже в Аристотеля часто йдеться не про синонімію імен, а про синонімію сутностей, або визначень). Якщо ми обираємо у схоластичних текстах запозичення з латини (*еквівокальні*, *унівокальні* та *деномінативні*), то не варто забувати про можливість передавати *denominatiua* як *похідний*, що досить вдало відображає сутність цього терміна (цей варіант підказано англійським перекладом Е.М. Едгіла [Aristotle, 1a, 13-16]). Також завжди лишається можливість вслід за російським варіантом перекласти *ὁμώνυμα*, *συνώνυμα* та *παρόνυμα* як *одноіменні*, *співіменні* та *відіменні*, щоб легітимувати застосування вказаних термінів не лише до слів, а й до понять.

Терміни *γένος*, *εἶδος* та *διαφορά* не становлять великих труднощів для перекладача. У випадку *γένος* у латинському (*genus*), російському (*род*) та українському (*рид*) перекладах можна простежити його етимологію, що пов'язана з кровною спорідненістю. А *species* та *вид* відображають візуальну основу поняття *εἶδος* (див. табл. 1). Труднощі можуть виникнути лише у випадку перекладу *διαφορά* (*differentia*, *видовое отличие*), але вони можуть бути легко подолані, якщо брати до уваги, що термін *διαφορά* використовують переважно у вузькому значенні для позначення однієї з п'яти предика-

бельностей, а саме: відмінності (видової), і в такому значенні цей термін і вжито в Аристотеля. В цьому сенсі він може бути переданий термінами *відмінність*, *відмітна ознака* та *видова ознака*, як це зробили перекладачі «Компендіуму теології». У більш широкому сенсі, коли йдеться про загальне поняття, ми можемо використовувати терміни *різниця* та *розрізнення*, що і зробив Р. Паранько.

Вище ми вже розглянули одну категорію зі списку Аристотеля, а саме οὐσία. Лишилось ще дев'ять (1b25-28): *πόσον*, *ποιόν*, *πρός τι*, *πῶ*, *πότε*, *κεῖσθαι*, *ἔχειν*, *ποιεῖν*, *πάσχειν*. Завважмо, що, пропонуючи список категорій, Аристотель мав на меті вказати основні параметри людського мислення, тому вони наведені у формі запитань та інфінітивних дієслів («скільки?», «як?», «щодо чого?», «де?», «коли?», «перебувати», «володіти», «діяти», «підлягати дії»). Варто пам'ятати, що ці значення для Аристотеля є первинними, і мабуть краще буде мірою можливості робити їх дослівний переклад у контекстах, пов'язаних з «Категоріями». Однак категорії вже давно вийшли за межі однойменного твору і навіть встигли не лише вкорінитися у схоластичній філософії, як це сталося з більшістю розглянутих раніше термінів, а й увійти до надбань світової філософської думки. З огляду на це, хочу підкреслити необхідність уніфікації перекладу дев'яти категорій Аристотеля, що дасть змогу бачити їхню спорідненість з оригінальним текстом та між собою в різних контекстах, навіть якщо це буде вимагати граматичної видозміни первісних термінів. Адже сам Аристотель для зручності іноді використовував номінативні форми для деяких із них (*τό πόσον* [кількість] для *πόσον*, *ποιότης* [якість] для *ποιόν*, синонімічне поняття *θέσις* [розташування, положення] для *κεῖσθαι*, а також *τόπος* [місце] для *πῶ* та *χρόνος* [час] для *πότε*). У процесі розвитку метафізики тенденція до номіналізації назв категорій посилилася. Уже Боецій іменує перші дві категорії зі списку переважно *quantitas* (кількість) та *qualitas* (якість), інші ж перекладає більш-менш дослівно (*ad aliquid*, *ubi*, *locus*, *quando*, *situs*, *habitus*, *facere*, *pati*). Він також використовує синонімічні поняття *relativum* («відносне», «співвіднесене», звідси пізньохохластична назва цієї категорії *relatio*) для *ad aliquid* та *locus* (місце) і *tempus* (час) для *ubi* та *quando*. В сучасних мовах більш звичним є послуговуватись іменниками для називання категорій мислення (англійською категорії Аристотеля найчастіше перекладають як *quantity*, *quality*, *relation*, *place*, *time*, *position*, *state*, *action*, *affection*, російською — як *количество*, *качество*, *соотнесенное*, *место*, *время*, *положение*, *обладание*, *действие*, *претерпевание*, а польською — як *ilość*, *jakość*, *stosunek [relacja]*, *miejsce*, *czas*, *położenie*, *posiadanie*, *działanie*, *doznawanie*). Тому не дивно, що Р. Паранько у своєму перекладі «Про Трійцю» Боеція пропонує такі назви для категорій Аристотеля: *кількість*, *якість*, *відношення*, *місце*, *час*, *положення*, *стан*, *діяння*, *улягання* (див. табл. 2).

Кількість, якість, місце, час та діяння (дія), на мою думку, більш-менш адекватно передають як грецькі, так і латинські терміни. А от щодо інших категорій необхідно дати деякі пояснення.

У своєму перекладі «Категорій» Аристотеля Боецій передає *πρός τι* як дослівно (*ad aliquid*), так і за допомоги синонімічного діеприкметника *relativum*. У трактаті «Про трійцю» він також використовує іменник *relatio* (V, 35), який точно відповідає українському *відношення*. Оскільки завдяки Боецію в пізньосхоластичній традиції саме це поняття використовували для передання категорій Аристотеля, то можна списати переклад цієї категорії як *відношення* на ту саму тенденцію номіналізації назв категорій. Також можливий переклад цієї категорії як *стосунок*, що є цілком легітимним, адже *πρός τι* означає як «мати відношення до чогось» так і «мати стосунок, стосуватися чогось». Такий переклад є точним відповідником польського варіанту (*stosunek*).

Цікавою є також категорія *κεῖσθαι*, для якої Аристотель використовує термін *θέσις* («розташування», «розміщення»). Вона є чимось середнім між *πῶ* та *ἔχειν*. Якщо *πῶ* (місце) передає об'єктивне положення тіла у просторі, а *ἔχειν* (стан) — властивість, чи стан, яким володіє сутність («Категорії», 15b, 17—18) (можна володіти кількістю, якістю, частиною тіла, власністю, настроєм, тобто ця властивість напряду залежить від розглядуваного суб'єкта), то *κεῖσθαι* (або *θέσις*) є чимось середнім між цими двома термінами й означає позицію тіла у просторі. Лежання, сидіння чи стояння — це *θέσις* (6b, 15), тобто положення тіла щодо чогось, або, інакше кажучи, положення об'єкта стосовно інших об'єктів у просторі. Тому для перекладу *κεῖσθαι* та *θέσις* і його латинських відповідників *situs* («розташований», для *κεῖσθαι*) та *positio* (для *θέσις*) видається доцільним використовувати терміни *перебувати* та *положення (позиція)*. Можливі також варіанти *знаходитись у позиції*, *мати позицію*, *посідати позицію*. Слідуючи за латинською традицією в царині перекладу зазвичай оминають факт спорідненості *κεῖσθαι* з *ὑποκείμενον* («лежати» та «підлегле»), наразі я також не бачу можливості увиразнити цю спорідненість в українському перекладі цих термінів.

Дещо складнішою постає ситуація з категорією *ἔχειν* (мати), яку Боецій відразу передає номіналізованим діеприкметником *habitus* («вигляд», «положення», «стан»), що не є абсолютно точним перекладом. *ἔχειν* є однією з найцікавіших категорій, адже Аристотель звертається до неї ще раз наприкінці твору, вже після того, як закінчує тлумачення десяти категорій, і вже навіть після того, коли розглянуто *протилежності*, *передування* та *слідування*, *те, що перебуває разом*, та *рух* — поняття, які не увійшли до списку категорій, але якими, на думку Аристотеля, ми все одно користуємось у процесі аналізу. Аристотель стверджує, що *ἔχειν* має багато значень, основними серед яких є *ἔξις* та *διάθεσις* (15b, 17—18) (рос. *свойства* та *состояния*, хоча в

іншому місці ці поняття більш точно перекладені як *устойчивые и преходящие свойства* [8b, 27—28]). Боецій перекладає ці три терміни як *habere*, *habitus* та *affectio*, що доволі правильно передає первинне значення та граматичну форму грецьких термінів. Тож *habitus* більше відповідає $\xi\zeta\iota\nu$, ніж $\xi\chi\epsilon\iota\nu$, яке, своєю чергою, правильніше передавати як *habere*. Цікаво, що Боецій у творі «Про Трійцю» використовує *habere*, а не *habitus*, для передання $\xi\chi\epsilon\iota\nu$ (IV, 1—4). Що ж до українського перекладу цього терміна, то *стан* загалом передає основні аспекти $\xi\chi\epsilon\iota\nu$, хоча воно ближче до $\xi\zeta\iota\nu$. Адже $\xi\chi\epsilon\iota\nu$ (*habere*) означає «мати щось», «володіти чимось», а $\xi\chi\epsilon\iota\nu$ (*habitus*) — відповідно стан, у якому щось чимось володіє. Тож, на мою думку, варто було б задуматись про термін «володіння» для передання $\xi\zeta\iota\nu$. Хоча в цьому випадку постає питання перекладу $\xi\zeta\iota\nu$, який мав би бути перекладений спорідненим терміном.

Категорія $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\epsilon\iota\nu$ (лат. *pati*, рос. *претерпевание*) є однією з найбільш контроверсійних. З одного боку, в даному творі вона має чисто логічне значення підлягання дії, пасивності, а з іншого — це слово є спорідненим з $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\varsigma$, який відіграє важливу роль у «Риторичі» та «Поетиці» Аристотеля. Важко не помітити, що латинський варіант цього слова *ratio* та іменник *passio*, а також похідні від нього українські терміни *пафос*, *пасивний* означають також «страждання», «потерпання», «переживання». Наразі варто визначитися, чи хочемо ми зберігати цей ряд значень $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\epsilon\iota\nu$, чи варто обмежитись суто логічними конотаціями цього терміна. Серед можливих українських варіантів перекладу $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\epsilon\iota\nu$ маємо *підлягати*, *підлягання дії*, *зазнання дії*, *потерпання* і навіть *пасивність*. Р. Паранько також пропонує новотвір *улягання*. Зазначмо, що в процесі перекладу «Категорій» зручним на перший погляд видається варіант *зазнавати*, від якого легко утворити похідні *зазнавання* та *зазнаваний*. Хоча таке вживання не є імперативним і не виключає заміни його іншим терміном.

Таким чином, ми можемо визначити основні шляхи формування українського варіанта Аристотелевої філософської термінології, а саме: запозичення з грецької (як *омонімічні*, *синонімічні* та *паронімічні імена*), з латини (як *предикація*, *суб'єкт*, *акцидент* тощо), підбір відповідників серед усталених в українській мові філософських термінів (*сутність*, *кількість*, *якість* тощо) та загальної лексики (*казати*, *стверджувати*, *мовити*), а також творення нових термінів (підлегле, підлежне) або пошук відповідників серед рідковживаних слів (*улягання*).

Запропонований підхід (розгляд грецького тексту паралельно з латинським) дає змогу побачити горизонт думки Аристотеля, динаміку її розвитку. Водночас щодо кожного окремого терміна постає питання необхідності уніфікації його перекладу (що пропонувано тут для термінів $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ та *ratio*, *κατηγορία* та *praedicamentum*, $\lambda\acute{\epsilon}\gamma\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ та *dici de*, та деяких інших,

серед яких, зокрема, і решта дев'ять категорій) або, мірою необхідності, введення у філософський обіг двох незалежних термінів (наприклад, для οὐσία та substantia, ὑποκειμενον та subjectum, ὁμόνυμα та aequiuoca і деяких інших).

ДЖЕРЕЛА

- Аристотель*. Категории / перевод с греческого А.В. Кубицкого, ред. З.Н. Микеладзе // Сочинения : В 4-х т. — М.: Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 51—90.
- Боеций Северин*. Теологічні трактати / перекл. з латини, комент. Р. Паранька. — Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2007. — 146 с.
- Європейський словник філософії*. Лексикон неперекладностей. — К.: Дух і літера, 2009. — Т. 1. — 576 с.
- Симчич М.В.* Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії: компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. — Вінниця: О. Власюк, 2009. — 238 с.
- Стратий Л.М., Литвинов Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К.: Наукова думка, 1982. — 345 с.
- Aristoteles graece* / ed. I. Bekker. — Berolini: G. Reimerum, 1831. — Т. 1. — Р. 1—15.
- Aristoteles latinus*. Categoriae vel Praedicamenta / ed. L. Minio-Paluello. — Bruges; Paris: Desclée de Brouwer-Leiden, Brill, 1961. — Т. 1. — Р. 1—15.
- Aristotle*. Cathogory / trans. by E.M. Edghill // The works of Aristotle. — Oxford: Clarendon press, 1928. — Р. 1—15.

Грина Листонад — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Вищої Практичної Школи (Париж, Франція). Сфера наукових інтересів — історія середньовічної філософії, логіка, філософське термінознавство.
